

МИСТЕЦТВО ТА КУЛЬТУРА СХОДУ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ СХОДОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНІ: ХАРКІВСЬКА МИСТЕЦТВОЗНАВЧА ГЕНЕРАЦІЯ

Попов Д. М.

Анотація. В статті розглядається мистецтвознавчий аспект сходознавчих досліджень у Харкові в 1990 – 2000-х рр.

Ключові слова: мистецтвознавство, методологія, Харків, сходознавство.

Аннотация. Попов Д. М. Искусство и культура Востока в контексте современных востоковедческих исследований в Украине: харьковская генерация искусствоведов. В статье рассмотрен искусствоведческий аспект современных ориенталистских исследований в Харькове в 1990 – 2000-е гг.

Ключевые слова: искусствоведение, методология, Харьков, востоковедение.

Annotation. Popov D. Art and culture of the East in the context of modern orient studies in Ukraine: Kharkov art historian generation. In the article is reviewed the art history and criticism of Orient studies in Kharkov at 1990 – 2000.

Key words: Art-studies, methodology, orientalism, Kharkiv.

Постановка проблеми. Проблема інтерпретації культурної та зображальної семантики в структурі пластичної форми витворів мистецтва Сходу, наявність певних стилістичних ознак, які поєднуються у типологічні класи, стильові системи та своєрідні за школою виконання групи, – завжди виступають центральною темою усієї багатосторонньої наукової та педагогічної діяльності представників харківської мистецтвознавчої генерації сходознавців; генерації, яка оновленою та відродженою постала наприкінці 1990 – 2000-х рр. як самостійна та досить потужна ланка національного мистецтвознавства, з примхливою мозаїкою академічних, освітянських та виставкових заходів, спрямованих на розвиток сходознавчих досліджень в сучасній Україні.

Однак не тільки це становить актуальність запропонованої розвідки.

Коло мистецтвознавчих проблем, що розв'язувалися у межах сходознавчих досліджень в Україні у 20-30 рр. ХХ ст. та розв'язуються зараз, становить єдине та органічне ціле, яке в своєму інтенсивному розвитку, спираючись на загальну сходознавчу методологію, намагається розкривати найсуттєвіші проблеми сучасної гуманітаристики. Поєднуючи в своїй науковій діяльності дослідження витоків харківської сходознавчої школи та її плідної діяльності в 20-30-ті рр. у межах загальнодержавних та освітянських інституцій, зокрема у межах харківського ВУНАСу, з аналізом сучасних сходознавчих мистецтвознавчих досліджень представників харківської генерації, ми намагаємось показати, що дух єдиної культурної та наукової традиції, яка існувала у Харкові та відроджується сьогодні, існувала, попри усілякі ідеологічні перешкоди, тиск тоталітарної системи, трудної академічної інституалізації та таке інше, є неперервною, хоча б у самому своєму ядрі, у своєму спрямуванні; і що розвиток сучасних сходознавчих досліджень харківських мистецтвознавців обумовлено саме наявністю сталої наукової традиції, яка плідно та продуктивно огортає та огранює сучасні наукові спрямування. Слід зазначити, що необхідність аналізу сучасного стану сходознавчих досліджень обумовлена не тільки потребою з'ясувати характер та напрямок цих досліджень, а й встановити ті методологічні принципи та засади творчого наукового пошуку, які пов'язані з попередньою, досліджуваною нами традицією. Тому, здається, постановка цього питання є дуже цікавою та необхідною. Крім того, сьогоднішній час, коли на хвилі постмодерністської реконструкції гуманітарна наука все більше й більше позбавляється своїх власних дисциплінарних кордонів, перетворюючись на конгломерат загальних антропологічних досліджень, найактуальнішою потребою є потреба встановити зміст та спрямованість таких, начебто консервативних гуманітарних галузей, як мистецтвознавство та сходознавство, їх сьогоднішню епістемологію та спрогнозувати подальші перспективи. Ситуація, накреслена нами, ускладнюється ще й тим, що зараз в науці не існує систематизованого огляду стану сучасних сходознавчих досліджень в сходознавчому мистецтвознавстві України, тим більше, – його харківської філії. У вітчизняній мистецтвознавчій спадщині існує дуже обмежена кількість робіт, в яких простежується та осмислюється сучасний стан

наукової розробки сходознавчих проблем, зокрема в роботах представників харківської школи. Тому вважаємо, що наявність такої розвідки є конче потрібною та й актуальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як відомо, методологічні проблеми та споглядання за внутрішньо науковою рефлексією не завжди в пошані у постпозитивістськи налаштованій гуманітарній науці. Не так, на щастя, склалося в сучасному мистецтвознавстві. Поруч з розвитком занедбаної за часів тоталітаризму проблематики, наприклад, цілої низки авангардознавчих питань, поруч зі зверненням до величезної верстви представників художнього процесу в Україні, що відбувався протягом 20-30-х та 80-90-х рр. ХХ ст., поруч з дослідженням найсучасніших форм образотворчості, вітчизняна мистецтвознавча школа активно звертається до внутрішньо наукової рефлексії та вивчає процеси становлення та розвитку мистецтвознавчої освіти, науки та принципів виставкової діяльності. Зазвичай такі дослідження прислужуються на пошану певної наукової або освітянської установи, а якщо дивитися у корінь речей, то на пошану власного наукового розвитку. В Україні існує ціла низка мистецтвознавчих досліджень означеної якості. Перш за все треба звернути увагу на роботи таких дослідників, як Л. Соколюк, І. Удріс, О. Роготченко, О. Голубець, М. Криволапов, В. Сидоренко, Є. Котляр, Г. Скляренко, О. Петрова, О. Лагутенко, В. Личковах та інших. Торкаючись широкого кола саме мистецтвознавчих питань, вони не приховують ані власні методологічні засади й принципи мистецтвознавчої методології та спрямування, ані традиції вирішення тих чи інших питань представниками попередніх наукових традицій. Завжди відмічають стан й характер сучасної розробки мистецтвознавчих питань, торкаючись й деяких сходознавчих досліджень. Окремо присвячених харківській мистецтвознавчій школі робіт є дуже обмежена кількість. Здебільшого це роботи істориків та краєзнавців, серед яких треба назвати найпотужніші імена Е. Циганкової, С. Побожія, Л. Чувпило, Н. Малиновської. Історіографії та сучасному стану сходознавчих досліджень в Україні та харківському регіону значну увагу приділяють в наукових роботах та дисертаційних дослідженнях Є. Котляр, С. Рибалко, І. Тесленко, Ч. Овакі, однак розкриття його специфіки підпорядковано меті та завданням конкретної наукової роботи, тому цілісного нариса стану розробки сходознавчих досліджень в Харкові на сьогодні майже не існує. Безпосередньо стан сучасної арт-юдаїки (у межах сходознавства) постійно окреслюється в критичних та наукових розробках Є. Котляра, його нарисах сучасного художнього процесу, здійснених на шпальтах періодичних наукових та художньо-критичних видань разом з В. Сусак, окремих оглядах Б. Пінчевської.¹ З боку російських досліджень такий рефлексорний досвід представлено С. Чарним,² але останній, вимальовуючи нарис сучасної юдаїки у межах дослідження культури та історії Близького Сходу не залучає взагалі мистецтвознавство як окрему галузь гуманітарних досліджень. Тому слід констатувати недостатність робіт «рефлексорного» напрямку

та тих, що розкривають специфіку харківської сходознавчої генерації мистецтвознавчого спрямування.

Зрозуміло, що ми не намагаємося охопити увесь мистецтвознавчий доробок харківських сходознавців за образний час, для нас головним є намагання окреслити тенденції та визначити головні вузли проблем, навколо яких точаться мистецтвознавчі дискусії. Тому цей огляд має дещо стислий характер.

Ціль нашої розвідки – дослідити та викласти саме сучасний струмінь сходознавчих досліджень в Україні, в Харкові, в період з початку 90-х рр. по наш час. Тому **головним завданням чинної публікації** є визначення особливостей сучасного мистецтвознавчого підходу до культур та мистецтва Близького, Середнього та Далекого Сходу, що досліджуються представниками харківської мистецтвознавчої генерації.

Виклад основного матеріалу. Головну увагу харківських сходознавців від початку 90-х рр. ХХ ст. до сьогодні зосереджено на декількох ділянках мистецтвознавчого орієнталізму, головними з яких є японістика та юдаїка. В останні роки починаються дослідження значного конгломерату близькосхідної культури та багатьох районів Азії (дослідження О. Чекаля та інших). Можна зазначити, що, таким чином, мистецтвознавчо охоплений майже увесь Схід, однак у харківських досліджень є своя специфіка. По-перше, вони спираються на потужну мистецтвознавчу традицію, що була сформована за часи Ф. Шміта, П. Ріттера, О. Ковалівського, В. Зуммера та М. Вязьмітіної,³ по-друге, вони спрямовані на демонстрацію тісного зв'язку орієнтальних мотивів, тем, сюжетів, образів з мистецтвом України та на розвиток характеру дослідження та експонування колекцій витворів мистецтва Сходу в художньому просторі нашої держави. Інший аспект – зв'язок цих досліджень з сучасною художньо-практичною діяльністю, бо й тут є ціла низка аспектів, які виокремлюють роботи харківських мистецтвознавців, що досліджують Схід, від будь-яких інших. Зосередимось на цьому більш уважніше, зорієнтувавши увагу на головних напрямках роботи.

Арт-юдаїка, дослідження специфіки єврейського мистецтва. Розвиток цього напрямку сходознавчих досліджень співпав з розвитком на початку дев'яностих загального інтересу до культури та мистецтва єврейського народу, зацікавленістю суспільства його релігійною та обрядовою символікою, загальним відродженням інтересу до національно-релігійних культурних об'єднань, що діяли на теренах України, та відродженням національних громад в країні, що було пов'язане з відродженням їх релігійного життя. А це вимагало звернення до витоків національної образотворчості, обґрунтування її теологічної спрямованості та визначення символічного та культурного змісту. Адже без цього всього унеможлилювався процес відтворення існувавших раніше релігійних архітектурних споруд, створення нових та утворення нового художньо-стилістичного та естетичного контексту, співзвучного теперішньому часу. Саме з практичних та промислово-дизайнерських напрямків почалося ретельне дослідження єврейського мистецтва. Сприяла

подальшому розвитку юдаїки в Харкові підтримка міжнародних інституцій та установ, що були пов'язані з єврейським релігійним життям. Головним представником народжуваної арт-юдаїки в Харкові, а згодом одним з провідних фахівців у цій галузі став художник-монументаліст за фахом, талановитий науковець, Євген Котляр. Відштовхуючись від практичних міркувань, дослідник поступово прийшов до вирішення суто теоретичних та естетичних завдань. Головними темами його зацікавленості, що унаочнюються значним науковим доробком, є символіка та архітектурна стилістика синагогального будівництва, декоративно-ужиткове обрядове єврейське мистецтво, зокрема мистецтво єврейської витинанки – мізраху, питання реституції та утворення цілісної та стилістично переконливої історії єврейського мистецтва та його дослідження на засадах комплексного та історичного підходу.⁴ Зосередивши увагу переважно на дослідженні розмаїтих художніх архітектурних форм та форм єврейського народного мистецтва, Є. Котляр послідовно та комплексно вирішує питання аналізу єврейської образотворчості нового часу та сучасності. Наукове дослідження єврейської мистецької спадщини дослідник веде разом з вивченням історії та культури євреїв України, шукає міжкультурні та міжконфесійні зв'язки, що мають вилитися в співпадіння образотворчості та досліджує закономірності сучасного образотворчого процесу, пов'язаного з монументальним та станковим живописом, що втілює в своєму площинному просторі образи та символи зниклого та чарівного світу Штетла і сучасні сюжети єврейської спрямованості.⁵ Цей шлях можна було б окреслити так: від образу та символу Храму до внутрішнього утаємниченого світу єврейського духу, що ховається у душі людини. Крім того, дослідник вивчає мистецтво нового часу, пошуки національної моделі єврейського мистецтва, які були розпочаті у теоретичних здобутках і деклараціях Бориса Шаца та його школи «Бецалель» в Єрусалимі з одного боку, а з іншого – у творчості митців Культур-Ліги, а також їхнього спадкоємця, харків'янина Павла Брозголя.⁶ Поруч з теоретичними та просвітницькими роботами харківський сходознавець значну увагу приділяє теоретичній розробці та практичному втіленню засад українського інтер'єрного дизайну єврейських споруд та пошуку нових спроб творення простору єврейського громадського та релігійного середовища. Найбільш цікавими і репрезентуючими розвідками дослідника є комплексне дослідження сакральної та повсякденної єврейської архітектури, що представлено багатьма публікаціями, одна з яких впливає з досвіду накреслення цілісної картини розвитку, існування та перспектив подальшого життя єврейського мистецтва (здійснено разом з львівською дослідницею В. Сусак), яке міститься у виданих нещодавно фундаментальних «Нарисах з історії та культури євреїв України» (2005), підготовлених за участю київського Інституту юдаїки та відомого видавництва «Дух і літера», серія статей в московському часопису «Паралелі»,⁷ ряді регіональних та міжнародних видань. Поруч з цим розгортається плідна виставкова та дизайнерська діяльність, спрямована на відтворення «образів зниклого світу» єврейського містечка та з'ясування закономірностей

єврейської образотворчості. Всебічне вивчається й феномен єврейського містечка – штетла, та його різноманітні втілення в мистецькі твори. Ця робота стає головним науковим напрямком дослідниці та талановитого художника Олени Котляр, яка зосереджує свою увагу на дослідженні живописної та графічної спадщини майстрів єврейського авангарду. Дещо у іншому боці, але цілком споріднено з вище згадуваними, розгортаються дослідження семантики абстрактного живопису у єврейському мистецтві Олега Коваля.⁸ Спираючись на методологію сучасної лінгвосеміотики, лінгвостетики та культурології і мистецтвознавства, він досліджує семіотичні властивості єврейського художнього образотворчого твору, аналізує форми авангардової маніфестарності та зв'язок мови та мистецтва, слова та зображення.⁹

У силовому полі досліджень середньовічного японського мистецтва, зокрема гравюри укійо-е та форм традиційного японського костюму, вивчення та експонування найкращих зразків японської дрібної пластики, зброї, елементів оздоблення, які проводить керівник кафедри історії та теорії мистецтва ХДАДМ Світлана Рибалко,¹⁰ розгортаються дослідження проблематики японського мистецтва та орієнталізму в формах української образотворчості. Протягом 2006 – 2008 рр. відбулися захисти дисертаційних досліджень, присвячених цим темам. Так, Ірина Тесленко, присвятивши свою роботу вивченню форм орієнталізму в українському образотворчому мистецтві першої третини ХХ ст., звернулася до тих художників, які перебували у руслі процесів сюжетного та пластичного сприйняття форм японської образотворчості, дослідила діяльність й творчість таких майстрів, як О. Архипенко, О. Богомазов, Д. Бурлюк, В. Максимович, А. Малевич, В. Меллер, В. Пальмов, М. Самокиш, О. Петрицький, В. Сідляр, І. Труш, О. Хвостенко-Хвостов та багато інших, не тільки простежила основні напрямки проникнення культурного впливу сходу на українських майстрів (він дослідниці здається головним чином непрямим, через країни Західної Європи та Росії), чинники культури, що сприяли просякненню орієнталістичною тематикою та мотивікою образів українських художніх творів, а й продемонструвала засади та прийоми засвоєння орієнталістичного матеріалу в системі українського станкового живопису.¹¹ Показавши процес, що йшов від цитації, через трансформацію та асиміляцію образів, мотивів та символів Сходу, І. Тесленко чітко виокремила та виявила стилістичні ознаки та формально-пластичні засоби введення східних мотивів та образотворчих властивостей в структуру художнього твору українських мистців, показавши й притаманну їм національну семантику, яка стала відкритою до застосування прийомів східної образотворчості в творах мистців Харкова та Києва. Важливість цього напрямку мистецтвознавчих досліджень очевидна, бо вона обумовлена необхідністю подальшої теоретичної розробки питань діалогу культур та пластичних форм, що відбувається в сучасному образотворчому мистецтві. Не є забутими й джерелознавчі дослідження. Ведеться значна робота по виявленню білих плям у цієї галузі. Наприклад, зміст та значення японського періоду у творчості Д. Бурлюка,

які спромоглася дослідити Чієко Овакі,¹² учениця С. Рибалко та знавець специфіки японського художнього життя цих часів. Дослідження сучасного мистецтвознавця з Японії, яка набула ґрунтовну та всебічну мистецтвознавчу та культурологічну підготовку саме в Харкові, в ХДАДМ, показало, що, попри значний пласт досліджень творчості Д. Бурлюка, трактування та визначення значення японського періоду в його житті та творчості можливе лише на широкій джерельній базі, широкій обізнаності з японським авангардним мистецтвом тих часів, має ґрунтуватися на знанні історичного українського та російського авангарду і вміння підвести під емпіричний матеріал значну культурологічну та мистецтвознавчу методологічну базу.⁹

Цікаво, що поруч з традиційним формально-стилістичним аналізом, іконологічним методом та методами типології й порівняльного аналізу, харківські сходознавці не замикаються у суто фаховій парадигмі методів аналізу та інтерпретації творів мистецтва, а прагнуть міждисциплінарної інтроспекції, широких виходів у культурно-історичний контекст, демонструють знання мистецтва слова відповідних країн та їх мови, намагаються наблизити власні мистецтво значні пошуки до європейського рівню сучасного гуманітарного дослідження.

Висновки. Отже, нами було досліджено стан та характер мистецтвознавчих досліджень, які спираються на потужну наукову традицію,¹³⁻¹⁵ представників харківської мистецтвознавчої генерації дослідників Сходу у контексті проблеми розвитку сходознавчих досліджень в Україні. Було опосередковано доведено, що мистецтвознавчі дослідження харків'ян, спрямовані на вивчення мистецтва Сходу розгортаються у тісному зв'язку з художніми процесами в Україні, ґрунтуються на розумінні історико-культурного контексту трансформації мотивів та образів Сходу в культурну та художню свідомість майстрів України; демонструють цілісне бачення процесу становлення та розвитку форм автентичного мистецтва Сходу та наближаються до європейського рівня відповідних мистецтвознавчих досліджень. Важливою є сама постановка питання про необхідність внутрішньої рефлексії над засадами та темами наукової роботи, що необхідно для встановлення необхідної парадигми досліджень. Звичайно, у стислому та есеєстичному вигляді неможливо було б розкрити цю тему повністю, ми намагалися лише виокремити вузлові постаті та проблеми, що їх цікавлять, тому завдання системної й цілісної картини сучасних сходознавчих досліджень постає перед нами як подальша **перспектива наших досліджень**, які також полягають у створенні цілісної картини сходознавчих досліджень в українському мистецтвознавстві першої третини ХХ століття та наших днів, зокрема в межах харківської мистецтвознавчої школи.

Примітки:

1. Котляр Є., Сусак В. Єврейське мистецтво: традиція й новий час / Є. Котляр, В. Сусак // Нариси з історії та культури євреїв України. – К.: Дух і літера, 2005. – С. 300-329.

2. Чарный С. Позднесоветская и постсоветская иудаика / С. Чарный // *Материалы 11 Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике.* – М.: Сэфер, ИСБ РАН, 2004. – С. 133-162.
3. Див. наше попереднє дослідження: Попов Д. М. Мистецтвознавство в системі сходознавчих досліджень 20-30-х рр. ХХ ст. в Україні: діяльність ВУНАС у Харкові / Д. М. Попов // *Вісник Харківської академії дизайну та мистецтв.* – 2007. – № 11. – С. 88-92;
4. Котляр Є., Сусак В. Єврейське мистецтво: традиція й новий час / Є. Котляр, В. Сусак // *Нариси з історії та культури євреїв України.* – К.: Дух і літера, 2005. – С. 300-329;
5. Котляр Є «Не сотвори себе кумира...» Антропоморфные образы в росписях синагог: натурные исследования украинских искусствоведов (первая треть ХХ века) / Є. Котляр // *Вісник Харківської академії дизайну та мистецтв.* – 2007. – № 3. – С. 55-70.
6. Котляр Е. Образ Храма в концепции «Фасад – Алтарь»: символично-декоративный ансамбль врат в синагогах Украины / Е. Котляр // *Материалы 7 Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике.* – М.: Сэфер, ИСБ РАН, 2000. – С. 288-303; Котляр Е., Котляр Е. Штетл в арт-иудаике Харькова ХХ – ХХІ вв. / Е. И Е. Котляр // *Истоки.* – Х.: Тарбут Лаам, 2003. – № 13 – С. 146-156. Kotlyar, E. Making of National Art: Boris Schatz in Bulgaria // *Ars Judaica. The Bar-Ilan Journal of Jewish Art.* (Ed. Bracha Yaniv, Miriam Rajner, Ilia Rodov). – Ramat-Gan: Department of Jewish Art, Bar-Ilan University, 2007. – V.4. – P. 43-60.
7. Котляр Е. А. «Служите Господу во всем благолепии его святости...». Искусство в сакральном пространстве интерьеров синагог Украины / Е. А. Котляр // *Параллели: русско-еврейский историко-литературный и библиографический альманах.* – М.: Дом еврейской книги, 2005. – № 6-7. – С. 504.
8. Коваль О. В. «Идеально другой», «Типовое еврейское» как *cosa mentale* лингвистической и живописной абстракции / О. В. Коваль // *Тирош. Труды по иудаике.* – М.: РГГУ, 2007. – № 8. – С. 130 – 142.
9. Коваль О. В. «Семантика глаза» и семантика «чистой пластической формы» в еврейском искусстве ХХ века: параллелизм ментальных и живописных представлений // *Материалы 13 Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике.* – М.: Сэфер, ИСБ РАН, 2007. – С. 49-64.
10. Рибалко С. Б. Красуні з веселих кварталів у мистецтві укійо-е / С. Рибалко // *Всесвіт.* – № 5-6. – 2002. – С. 160-170; Рибалко С. Б. Японський стрій доби Токугава в контексті розвитку живописних жанрів / С. Рибалко // *Вісник Харківської академії дизайну та мистецтв.* – 2006. – № 8. – С. 121-129; Рибалко С. Страна Амагерасу: нецке, кимано, аквапейзаж. – Х.: Колорит, 2006. – 100 с.
11. Тесленко І. Орієнталізм в українському образотворчому мистецтві першої третини ХХ ст. / І. Тесленко // *АКД. 17.00.05 – образотворче мистецтво.* – Х.: ХДАДМ, 2006. – 20 с.
12. Овакі Ч. Японський період в творчості Давида Бурлюка (1920-1922) / Ч. Овакі // *АКД. 17.00.05 – образотворче мистецтво.* – Х.: ХДАДМ, 2008. – 20 с.
13. Соколюк Л. Д. Харківський університет як мистецький осередок в Україні першої половини ХІХ ст. // *Культурна спадщина Слобожанщини. Культура і мистецтво.* 2005. № 5. – С. 12-18.
14. Побожій С. П. Нариси з історії мистецтвознавства на Слобожанщині. – Суми, 2002.
15. Циганкова Е. Сходознавчі установи в Україні: Радянський період. – К.: Критика, 2007. – С. 13, С. 156-157.